

ІСТОРИОГРАФІЧНІ СЮЖЕТИ У ВИКЛАДАЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ О. П. ЗЕРНІНА

О. П. Зернін перший викладач Харківського університету, який ініціював викладання спеціального курсу історіографії в університеті. В статті розглянуті умови, які «підштовхнули» вченого до спеціального інтересу до цієї проблематики, проаналізовано зміст його історіографічних лекцій, зроблена спроба охарактеризувати статус історіографічного знання в університетській історичній освіті середини XIX століття.

Ключові слова: О. П. Зернін, історіографія, Харківський університет, історична освіта.

А. П. Зернин первый преподаватель Харьковского университета, иницировавший чтение специально курса историографии в университете. В статье рассмотрены причины, «подтолкнувшие» ученого к специальному интересу к данной проблематике, проанализировано содержание его историографических лекций, предпринята попытка охарактеризовать статус историографического знания в университетском историческом образовании середины XIX века.

Ключевые слова: А. П. Зернин, историография, Харьковский университет, историческое образование.

O. P. Zernin was the first lecturer in Kharkiv university, who initiated special historiographical course in the university. The article deals with the reasons, which «pushed» the scientist to the special interest for that theme. Author of the article try to analyze the content of his historiographical lectures, try to characterize the status of historiographical knowledge in the university historical education in the middle of 19th century.

Key words: O. P. Zernin, historiography, Kharkov University, historical education.

При дослідженні початкового етапу становлення історіографії як університетської дисципліни (коли її місце і статус у навчальному плані не були ще точно визначені, а включення історіографічних сюжетів до лекційних курсів носило не обов'язковий характер) доцільно буде звернутися до індивідуальної викладацької діяльності університетських викладачів. Принципово важливим при цьому є з'ясування причин, які спонукали викладачів звертатися до історіографічних сюжетів. Аналіз індивідуальних лекційних практик та їхніх мотивів дозволить охарактеризувати не тільки діяльність конкретного університетського професора, а й визначити фактори процесу дисциплінації історіографії в структурі університетської освіти в цілому.

Багатогранна викладацька діяльність і наукова творчість професора Харківського університету О. П. Зерніна до цього часу не стали предметом усебічного вивчення. Останнім часом робляться спроби визначення внеску Зерніна в дослідження окремих наукових галузей, таких, як історія закордонного середньовіччя [1], історія Росії [2, с. 13–16], нумізматики [3]. Проте інтерес ученого до історіографічної проблематики в його лекційній діяльності залишився не дослідженим.

Вивчення викладацької діяльності професора може не тільки додати характерних штрихів до його портрету, але й надасть можливість охарактеризувати

статус історіографічного знання як елементу навчального процесу (в ході викладання історичних дисциплін середини XIX сторіччя).

Олександр Петрович Зернін народився в 1821 р. у м. Санкт-Петербург. Освіту він одержав у Головному педагогічному інституті, де його вчителями були відомі вчені М. Г. Устрялов та Ф. К. Лоренц, які були авторами навчальних посібників з історії. Після закінчення інституту в 1844 р. Зернін був залишений для приготування до професорського звання і вже в 1846 р. одержав ступінь магістра російської історії, успішно захистивши дисертацію «Про відношення Константинопольського патріарха до російської ієрархії». З березня 1847 р. його було призначено ад'юнктом до Харківського університету для викладання загальної історії і статистики. У 1849 р., у зв'язку з виходом на пенсію П. П. Гулака-Артемовського, О. П. Зернін написав прохання про переведення його на кафедру російської історії, що відповідало його початковій спеціалізації і обіцяло перспективи кар'єрного росту (кафедра всесвітньої історії була зайнята молодим доктором наук О. П. Рославським-Петровським), а також надавало можливість вихованцю столичного вищого навчального закладу зміцнити свій статус у професорському середовищі Харківського університету. Призначений у 1849 р. в якості тимчасово виконуючого обов'язки професора російської історії, О. П. Зернін у тому ж

році взявся до складання докторських екзаменів і захисту дисертації. Після успішного проходження кваліфікаційних іспитів у 1851 р. його було затверджено у званні екстраординарного професора, а в 1854 р. – ординарного. О. П. Зернін пропрацював на кафедрі російської історії Харківського університету до 1863 р., поєднуючи свою наукову і викладацьку діяльність з обов'язками секретаря (1847-1850) і декана історико-філологічного факультету (1859-1863) [4, с. 326–330].

Перед тим як проаналізувати історію звернення Олександра Петровича до історіографічного знання в його лекційній діяльності, слід з'ясувати загальні тенденції, що панували в ті часи у сфері університетської історичної освіти. Можна сказати, що до середини XIX ст. склалася традиція розпочинати загальні курси історії джерелознавчо-історіографічним вступом. Так, наприклад, з 1830-х років професор Московського університету Т. М. Каченовський, за спогадами його слухачів, половину курсу російської історії присвячував критичному огляду історичних робіт [5, с. 4]. У Казанському університеті з початку 1840-х років до історіографічної проблематики у своїй лекційній діяльності звертався професор Н. А. Іванов, а в 1846/1847 навчальному році він прочитав перший спеціальний курс з російської історіографії (в якому поряд з історичними творами розглядалися і першоджерела) [6, с. 120]. У Петербурзькому університеті в 30-х роках XIX ст. розпочав викладання М. Г. Устрялов. Вступ професора до курсу лекцій з російської історії, що складався з переліку джерел і критичної оцінки робіт з російської історії, за спогадами його учня В. В. Григор'єва, «вразив слухачів як радісна новина, що відкривала їм шлях до самостійних занять» [7, с. 91]. М. Г. Устрялов викладав у Головному педагогічному інституті, саме під його керівництвом О. П. Зернін сформувався як учений. Можна говорити про те, що метод викладання знаменитого історика був однаковий в обох вищих навчальних закладах, тим більше, що устав Головного педагогічного інституту приписував розпочинати читання лекцій оглядом історії науки, що викладається [8, с. 120].

Харківський університет також не стояв осторонь від сучасних тенденцій у галузі історичної освіти. Попередник Зерніна на кафедрі російської історії П. П. Гулак-Артемівський розпочинав свої лекції читанням протягом півтора-двох місяців вступних лекцій, в яких розглядалися питання «значення історії як науки», «різні напрямки історії», аналізувалися «новітні роботи письменників вітчизняної історії» [9, арк. 2]. Таким чином, до початку професійної викладацької діяльності Зерніна склалася відповідна традиція включення історіографічних сюжетів у процес викладання історичних дисциплін. Він познайомився з цією традицією ще будучи студентом, а коли перейшов до Харківського університету, знайшов подібну практику, встановлену старшим колегою.

Перші роки роботи О. П. Зерніна в Харківському університеті були дуже напружені. Молодому викладачу доводилося читати курси не тільки з окремих періодів всесвітньої історії, але й вітчизняної

історії. Одночасно він готувався до іспитів для здобуття докторського ступеню та писав дисертацію. Часу для підготовки до лекцій залишалось небагато і Зернін був змушений користуватися в процесі викладання найбільш відомими загальними роботами. Не дивлячись на це, такі особові якості вченого, як сумлінність і професіоналізм, з часом зробили із Зерніна вправного викладача, який був спроможний відповідати високим науково-педагогічним вимогам того часу. Вже десять років по тому, будучи деканом факультету, він уважав за потрібне звернути увагу молодого викладача загальної історії Е. О. Лівського на недостатність його знайомства з новітньою літературою (хоча і знаходив цьому виправдання) [10, арк. 6 зв.], вважаючи таке знайомство однією з важливих характеристик університетського викладання.

Проте самому О. П. Зерніну саме в перший найбільш напружений період роботи в університеті довелося зіткнутися з критичною оцінкою своєї викладацької діяльності.

Револьюційні події в Західній Європі 1848 р. призвели до загострення внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії, що викликало жорсткість політики уряду по відношенню до університетів. Одним із заходів, що були направлені на попередження розповсюдження революційних настроїв, став ініційований Міністерством народної освіти розгляд програм ряду університетських дисциплін, які несли ідеологічне навантаження, з метою визначення їх благонадійності.

Серед програм, представлених Харківським університетом, була й програма курсу ад'юнкта О. П. Зерніна «Загальна історія трьох останніх століть». Разом з програмою до документів, що були підготовлені для відправки до Міністерства народної освіти, був приєднаний рапорт О. П. Зерніна. В цьому рапорті він давав пояснення з питань хронологічних рамок свого курсу та вказував на причини відмови від «розгляду робіт», відомості з яких він використовував при підготовці лекцій, аргументуючи свою відмову тим, що «ці твори відомі вченому світові» [11, арк. 107]. Питання про відсутність у програмі Зерніна історіографічної частини, напевно було порушено ще на факультетському рівні, а факт прикріплення рапорту до документів свідчив про бажання ради вказати на роботу з контролю за якістю викладання та спробу попередити можливі зауваження. Побоювання ради були небезпідставні. Програма молодого викладача викликала серйозні зауваження з боку офіційного рецензента, суть яких була у вказівці на несамотійність курсу і відсутності історіографічного огляду при розгляді історії Реформації, оскільки, на думку рецензента, «Реформація – це така подія у загальній історії, яка потребує розбору найважливіших творів про цей предмет» [11, арк. 27 зв.]. Таким чином, можна сказати, що до середини XIX століття як університетська професура, так і Міністерство освіти стали дивитися на історіографічне знання як на бажаний елемент університетської історичної освіти.

Цей епізод з біографії Зерніна безперечно вплинув на його подальшу педагогічну діяльність. Якщо для

ради факультету достатньо пояснень Зерніним своєї викладацької позиції, то на зауваження офіційного рецензента неможливо було не звернути уваги. Тим більше, що рецензентом був директор Головного педагогічного інституту І. І. Давидов [11, арк. 24]. Цей «історіографічний казус» підштовхнув педантичного та сумлінного викладача на більш поглиблену увагу до проблем історії науки в його подальшій лекційній практиці.

Зернін у повній мірі одержав можливість використовувати історіографічні знання при викладанні курсів з російської історії. Вже наступного року після інциденту у своєму звіті про прочитані лекції він указував на те, що розгляд такого «важливого періоду» російської історії, як царювання Івана Грозного, починав критичним оглядом джерел та думок учених [12, арк. 32]. З 1850/1851 навч. р. читання курсів з російської історії Зернін став починати вступом, в якому слухачам передусім пропонувався *«нарис російської історії від Татищева до сучасного стану науки російської історії включно»*. У вступі також розглядалися питання *«про сучасний стан питання про літописи російські»*, *«про систему російської історії»* і т.д. При цьому Зернін указував, що в ході викладання всі найважливіші питання він розглядав *«в їх історичному розвитку з критичним розбором усіх існуючих думок вчених»* [12, арк. 44]. Про те, що такий метод викладання став традиційним у лекційній практиці Зерніна, підтверджують і відгуки його колег. Наприклад, М. О. Лавровський зазначав, що викладач сумлінно готувався до лекцій, слідкуючи за всіма новинками історичної наукової літератури. Детальний і суворий аналіз усіх існуючих у науці поглядів на те чи інше питання, яким зазвичай О. П. Зернін передував викладення питання, *«був вельми важливий не тільки за своїм змістом, але й у формальному відношенні, привчаючи слухачів серйозно відноситись до кожного факту науки та розвиваючи в них нахил до того ж аналізу та історичної кмітливості»* [13, с. 360].

Слід відзначити, що однією з основних рис наукової діяльності О. П. Зерніна став інтерес до джерелознавчих та історіографічних досліджень. Сучасні історики вказують на те, що всі його основні наукові праці базувалися на міцному джерелознавчому фундаменті [1, с. 247]. До наукового доробку Зерніна належить і ряд рецензій на крупні історичні твори його часу: праці М. Г. Устрялова, М. І. Костомарова [4, с. 330].

Відмінною рисою викладання Олександра Петровича було його прагнення, поряд із загальними курсами читати для студентів старших курсів і спеціальні курси. На думку професора, *«дослідження деяких спеціальних питань повинні були служити з одного боку доповненням до пройденого курсу, а з іншого, повинні привчити слухачів до самостійної обробки історичних матеріалів»* [14, с. 11]. Як правило, ці курси були присвячені маловивченим питанням історії і відображали наукові інтереси самого викладача.

Цікаво відзначити, що перший спеціальний курс Зерніна був історіографічним. Він мав назву

«Література вченої обробки російської історії» і був прочитаний у 1852/1853 навч. р. для студентів 4 курсу історико-філологічного факультету [15, арк. 25]. Однак така увага до історіографії, на нашу думку, пов'язана не тільки з розумінням важливості вивчення історії науки для майбутніх спеціалістів-істориків, а й з усвідомленням складності засвоєння історіографічного знання та переконанням у необхідності керівництва при оволодінні ним студентами.

26 березня 1852 р. в Харківському університеті відбувся захист магістерської дисертації кандидата М. Павловського *«Огляд найголовніших напрямків російської історіографії»*. Дисертація була написана на актуальну тему, але не відповідала рівню розвитку наукових знань у галузі історіографії того часу. Справедливо відзначаючи, що лише *«шляхом історичним»* можливо визначити переваги різноманітних історичних теорій [16, арк. 15] і відстеживши, таким чином, *«увесь хід народного самоусвідомлення»* [16, арк. 15 зв], автор поставив на меті дослідити *«внутрішні характеристики головних напрямків російської історіографії»*. Однак за цими напрямками для Павловського вбачалися конкретні історичні роботи (крім *«літописного напрямку»*, до якого була віднесена праця В. М. Татищева). Він виділяв *«догматико-оповідальний напрямок»*, презентований працею М. М. Карамзіна, *«критичний»* – М. О. Поголевого (оскільки його робота *«є не що інше, як обширна критика «Історії держави Російської» М. Карамзіна»*), *«прагматичний напрямок»* автор пов'язував з працями М. Г. Устрялова і С. М. Соловйова [16, арк. 3]. Аналізуючи історичні праці, М. Павловський фактично лише наводить думки й оцінки пізніших істориків про своїх попередників, включаючи обширні цитати з їхніх творів і мало дбаючи про висловлення власної думки та її обґрунтування.

Рецензентом і опонентом М. Павловського був призначений О. Зернін. На жаль, у нашому розпорядженні немає його рецензії. Відомо тільки, що професором робота визнана *«задовільною»* [16, арк. 7]. Однак про істинну оцінку роботи може свідчити той факт, що в наступному 1853 р. при спробі обрання магістра історії Павловського ад'юнктом по кафедрі російської словесності кандидатура благонаміреного, але малоспроможного кандидата зустріла категоричне заперечення з боку Зерніна [17, с. 68].

Випадок з програмою курсу та історія із захистом дисертації Павловського, на нашу думку, «підштовхнули» інтерес Зерніна до історіографічної проблематики в його лекційній діяльності. Результатом став спеціальний курс з історіографії, прочитаний з метою поглибити історіографічні уявлення слухачів, сформувавати в них навички історіографічного аналізу. На жаль, свій спеціальний курс після 1852/1853 навч. р. професор більше не повторював (утім, він рідко декілька раз звертався до одних і тих же сюжетів у своїх спеціальних лекціях). Цей факт не свідчить про втрату спеціального інтересу до проблем історії науки, а скоріше про зміни стратегії викладання. Професор пішов шляхом проблемного навчання, почав розглядати на своїх спецкурсах

окремі питання історії Росії з попереднім розбором усіх джерел і історичних творів [18, арк. 17], маючи на увазі, що *«критичні огляди поглядів різних письменників»* допоможуть слухачам *«зрозуміти, як сучасний стан науки, так і зв'язок його з попереднім»* [10, арк. 6 зв.], таким чином, привчаючи до професійної наукової діяльності. При цьому історіографічний вступ продовжував залишатися незмінним елементом його викладання.

Нами був знайдений уривок рукопису лекцій О. П. Зерніна з російської історії за 1858/1859 навч. р. На жаль, він являє собою всього лише півтори лекції – закінчення шостої і сьома лекції курсу. Але ці лекції являються частиною історіографічного вступу викладача. У них, закінчуючи розповідь про А. Шльоцера, професор переходить до оцінки М. М. Карамзіна як історика.

На початку свого аналізу Зернін пропонує огляд робіт, присвячених дослідженню «Історії держави Російської». Таким чином, його історіографічним лекціям були притаманні елементи історії історіографії. Згадуючи про цикл статей С. М. Соловйова, присвячених Карамзину, О. П. Зернін зауважує, що хоч автор *«прослідкував крок за кроком весь твір Карамзіна, але іноді і не в повному обсязі»* [19, арк. 2]. Але перед собою професор не ставить мети дати найбільш повний аналіз праці знаменитого історіографа. Лекції О. П. Зерніна мають яскраво виражений дидактичний характер. За допомогою історіографічного аналізу він намагається показати студентам образ історика, дати уявлення про значущість його праці в історії історичної науки та за допомогою перелічення його недоліків сформулювати задачі, які стоять перед сучасною історичною наукою. Перед тим як визначити переваги та недоліки праці М. М. Карамзіна, О. П. Зернін зупиняється на особистості історика. Він повідомляє студентам про його освіту та переконання, але, що важливіше, намагається окреслити моральний портрет Карамзіна, зображуючи його людиною, що прагнула до вдосконалення протягом усього свого життя *«з покійністю та вдячністю вислуховуючи зауваження на свою історію»* [19, арк. 3].

Харківський професор бачив у М. М. Карамзіні не тільки дослідника, але й громадського діяча. Наприклад, кажучи про оцінку ним реформ Петра I, Зернін звертав увагу на відповідальність, що лежала на авторові «Історії держави Російської», який користувався благоволінням Олександра I та без поради якого не вирішувалось *«жодне діло, що стосується блага Російської держави»* [19, арк. 3 зв.]. Далі Зернін повідомляв про цілі історика, про його спосіб періодизації історії, знімаючи чимало претензій, що були висунуті історика його сучасниками. Червоною ниткою в лекціях професора проходить теза, що праця М. М. Карамзіна хоч і застаріла для середини XIX ст., але все ж таки відповідала потребам свого часу. На думку

професора, ці потреби та ідеал історичного твору початку століття в деякій мірі обумовили зміст і форму «Історії держави Російської». Сучасники історика очікували цікавості та витонченості викладення і Карамзін сповна задовольнив їхнім вимогам [19, арк. 3 зв.].

Тож О. П. Зернін дає оцінку історичному твору, враховуючи час, в якому він був створений. Але визнаючи значення *«духу часу»* при історіографічному аналізі, професор не міг вибачити М. М. Карамзину його неувагу до специфіки досліджуваного часу в його історичній праці. *«У його творі нема колориту часу, ... читаючи історію Мономаха ми не складаємо про нього зрозумілої ідеї, не побачимо в ньому відмінних рис характеру російської людини у відому епоху»* [19, арк. 5]. Звертаючи увагу на цей недолік, Зернін намагався донести до слухачів сутність завдань, які стояли перед сучасною історичною наукою.

Погляди О. П. Зерніна не вносили принципово нового до оцінки праці М. М. Карамзіна, однак вони сповна самостійні і цінні тим, що дають уявлення про те освітнє значення, яке викладав викладач у свої історіографічні лекції. Викладач ставив на меті не тільки передати готові оцінки, висвітлити значення праці в історії історичної науки, але й сформулювати певні професійні навички в слухачів. Він прагнув навчити дивитися на істориків як на представників свого часу, свого соціального середовища, захисників певних переконань, намагався виховати у слухачів здатність вчитися на недоліках істориків минулого.

Таким чином, на характер звернення О. П. Зерніна до історіографічних сюжетів у його викладацькій діяльності вплинули декілька факторів. По-перше, він продовжив традицію своїх вчителів та попередників, уводячи в якості традиційного елемента загального курсу російської історії історіографічний вступ. Його інтерес до історіографії був обумовлений і особистим нахилом ученого до джерелознавчих та історіографічних досліджень і розумінням їх важливості у процесі здобуття професійної історичної освіти. Та з іншого боку, на спеціальну увагу до історії історичної науки О. П. Зерніна «підштовхнув» ряд зовнішніх факторів його викладацької біографії. Зауваження міністерства до історіографічної складової його лекційної діяльності легітимізували його звернення до історико-наукової проблематики в рамках спеціального курсу, а випадок з дисертацією М. Павловського довів вченому необхідність поглиблення історіографічних знань слухачів.

Аналіз творчої спадщини О. П. Зерніна та наведені епізоди з його викладацької діяльності дають підстави зробити висновок, що до середини XIX століття історіографічне знання стало сприйматися і професійною корпорацією істориків, і особами, що керували освітою, в якості одного з основних елементів професійної підготовки істориків.

1. Сорочан С. Б. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина (1821-1855) / С. Б. Сорочан, С. И. Лиман // Вісник Харківського університету. № 762: Історія. – Вип. 39. – 2007. – С. 239–251.
2. Кафедра истории России: исторический очерк. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 2007. – С. 13–16.
3. Ковріжних О. С. О. П. Зернін і міністр-кабінет Харківського імператорського університету в 1849-1864 рр. / О. С. Ковріжних // Кращеознавство. – 2006. – № 1-4. – С. 128–133.
4. Савва В. И. Александр Петрович Зернин / В. И. Савва // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). –Х. : САГА, 2007. – С. 326–330.
5. Александров А. В. Современные исторические труды в России / А. В. Александров. – СПб. : Тип. Штаба Отд. корпуса внутр. стражи, 1845.
6. Аленов С. Г. К вопросу преподавания историографии в университетах дореволюционной России / С. Г. Аленов, М. С. Матвеева, В. И. Чесноков // Проблемы истории отечественной исторической науки. – Воронеж, 1981. – С. 117–135.
7. Григорьев В. В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течении первых пятидесяти лет его существования / В. В. Григорьев. – СПб. : Тип В. Безобразнова и К., 1870. – 432 с.
8. Устав Главного педагогического института // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип. Императорской АН, 1864. – Т. 2. – Отд. 1. (1825-1839). – 1224 с.
9. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 733, оп. 95, спр. 715 : Звіти викладачів Імператорського Харківського університету за 1845/1846 ак. р. – 182 арк.
10. РДІА, ф.733, оп.50, спр.1193: Звіт про дух та направлення викладання в імп. Харківському університеті за 1860-1861 уч. р. – 23 арк.
11. РДІА, ф. 733, оп. 50, спр. 553 : Про затвердження інструкції деканам і програм для викладання деяких предметів в імп. Харківському університеті. – 161 арк.
12. РДІА, ф. 733, оп. 95, спр. 739 : Звіти викладачів імп. Харківського університету за 1849/1850 ак. р. – 170 арк.
13. Цит за кн. : Николаев А. Зернин Александр Петрович // РБС. – 1916. – Т. 7. – С. 360.
14. Обзорение преподавания предметов в имп. Харьковском университете на 1853/1854 учеб. год. – Х. : Тип. Харьк. ун-та, 1853. – С. 23.
15. РДІА, ф. 733, оп. 95, спр. 761 : Звіти викладачів імп. Харківського університету за 1852/1853 ак. р.– 152 арк.
16. РДІА, ф. 733, оп. 95, спр. 731 : Про утвердження кандидата М. Павловського в ступені магістра російської історії. – 107 арк.
17. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Х. : САГА, 2007. – 45, 168, 390 с.
18. РДІА, ф. 733, оп. 95 спр. 768 : Звіти викладачів імп. Харківського університету за 1853/1854 ак. р.– 156 арк.
19. Відділ рукописів НБУВ НАНУ, ф. 1, оп. 1, спр. 328 : Русская история. Лекции проф. Зернина 1858/1859 г. – 5 арк.

Рецензенти: Посохов С. І., д.і.н., професор, декан, завідувач кафедри Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.